

TO'RONDOHLAR OILASINI TURKUM VA TURLAR TARQALISHI VA AHAMIYATI

Andijon davlat pedagogika institute Biologiya yo'nalishi 202- guruh talabasi

Biloldinova Mqsudaxon

Annotatsiya: Ushbu tezisda To'rondoshlar (*Polygonaceae*) oilasining asosiy turkumlari va turlari, ularning botanik xususiyatlari, ekologik va geografik tarqalishi, hamda xalq xo'jaligidagi ahamiyati yoritilgan. To'rondoshlar oilasiga mansub o'simliklarning sistematik holati, turlarining xilma-xilligi, ular orasida oziq-ovqat, dori-darmon, yem-xashak, texnik va manzarali ahamiyatga ega bo'lganlari o'rganiladi. Shuningdek, bu oila vakillarining tuproq unumdorligini oshirishdagi roli va biologik azot fiksatsiyasidagi funksiyasi ham tahlil qilinadi. Tezisda To'rondoshlar oilasining O'zbekistonda uchraydigan turlari va ularning tabiatdagi hamda inson hayotidagi o'rni alohida e'tiborga olingan.

Kalit so'zlar: Torondoshlar (*Polygonaceae*) oilasi, otquloq kislotalari, tannin birikmalari, agrobiologik ahamiyat, ekologik barqarorlik, manzarali flora, begona o'tlar, paleobotanik dalillar, anemofil, entomofil, rastrub, efermeroid.

Torondoshlar oilasi — Polygonaceae

Bu oila vakillari asosan o't, qisman buta va yarimbutalardir, tropiklarda daraxt turlari ham bor. Barglari oddiy, butun, navbatlashib o'rnashgan, bandining asosida yonbargchalarining tutashuvidan hosil bo'lgan pardasimon nay (rastrub) mavjud va u oilaning eng muhim belgilaridan hisoblanadi. Gullari boshqoq, shingil, supurgisimon to'pgullar hosil qiladi, Ikki jinsli, anemofil (otquloq) yoki entomofil (grechixa, suvqalampir, rovoch). Gulqo'rg'oni oddiy, kosachasimon (otquloqlarda) yoki tojsimon (grechixa), to'g'ri, 3—6 bargchali, ikki doirada

o'rnashgan. Changchilari 5—9 ta, urug'chisi bitta va u 3 (2—4) mevachibargdan tashkil topgan. Tugunchasi ustki, bir urug'kurtakli. Gulining umumiy formulasi: $P3-6 A5-9 G (3) (2-4)$. Mevasi uch qirrali yong'oqcha. Oilaning Yer yuzida 30—35 tacha turkumga mansub 1000 dan ortiq turlari bor, O'zbekistonda 7 turkumga kiruvchi 150 tacha turlari tarqalgan. Torondoshlar oilasining vakillari muhim oziq-ovqat, yem-xashak, dorivor va asalshiraga boy o'simliklardir. Hozirgi vaqtda Torondoshlar oilasi 3 ta kichik oilaga bo'linadi: Eriogondoshchalar (*Eriogonoideae*), Torondoshchalar (*Polygonoideae*), Kokkolobdoshchalar (*Coccoloboideae*). O'zbekistonda faqat torondoshchalar oilasiga mansub turlar tarqalgan. Bu oilachaning turkumlari Otquloqgullilar (*Rumicicac*), Singrengullilar (*Alraphaxideac*), Torongullilar (*Polygoneac*) kabi 3 ta bo'g'inga birlashtirilgan. Torondoshlar oilasiga kiruvchi asosiy turkum va turlar juda keng tarqalgan bo'lib xususan quyidagi turkumlarni ko'rishimiz mumkin.

Otquloq (*Rumex*) turkumi: vakillari bir yillik va ko'p yillik o'tlar. Gullari ikki jinsli, gulqo'rg'on bargchalari va changchilari 6 tadan. Urug'chisi uchta mevachibargdan hosil bo'lgan. Mevasi uch qirrali yong'oqcha. O'zbekistonda 16 turi mavjud, ular asosan zax yerlarda, soy bo'ylari, sernam tog' yonbag'irlarida butalar orasida o'sadi. Keng tarqalgan turlaridan biri oddiy otquloqdir (*R. drobovii*) Uning ildizpoyasi yo'g'on, shoxlangan, balandligi 1 metrcha keladi. Yopirma barglari uzun bandli, uchburchak shaklli, tuxumsimon. Ariq bo'ylarida, bog'larda o'sadi, ba'zan begona o't. Erta bahorda yosh barglari iste'mol qilinadi. Suriya otqulog'i (*R. syriacus*) — ildizi yog'ochlangan, poyasi bir nechta, yopirma barglari cho'ziq, nashtarsimon. Bog'larda, ariq bo'ylarida o'sadi, ba'zan begona o't. Otquloqlardan Angren otqulog'i (*R. angreni*) va So'galli otquloq (*R. anisotylodes*) O'zbekiston uchun endem turlar hisoblanadi.

Rovoch (*R. heum*) turkumiga: yo'g'on ildizpoyali ko'p yillik cfcmcroidlar kiradi. Barglari yirik, bandlari ctli, nordon, poyalari 1,5—2,0 metrgacha yetadi. Gullari ikki jinsli, mayda, gulqo'rg'on bargchalari 6 ta, changchilari 9 ta, mevasi 3 qirrali qanotchali yong'oqcha Respublikamiz

hududida rovochlarning 9 turi tarqalgan. Maksimovich rovochi (*Rh. maximowiczii*) — yo'g'on ildizpoyali, sershox, qizg'ish rangli, 1 m keladigan ko'p yillik o't. Tatar rovochi, chukri (*Rh. tataricum*) — poyasi ingichka, 40— 50 sm gacha keladigan efemeroid. Cho'l, adir, pastki tog' hududlarida ko'p tarqalgan. Ildizi tannidlarga boy, tuyalarga yaxshi yem-xashak (ayniqsa, quriganda). Rovochlarning ikkita turi (*yirikbargli rovoch, Vvedenskiy rovochi*) O'zbekiston uchun endem.

Qandim, juzg'un (*Calligonum*) turkumi. Turlari sershox buta va kichik daraxtlardan iborat. Barglari reduksiyalangan, ipsimon, ko'rimsiz. Gullari 2 jinsli, gulqo'rg'oni 5 bargchali, kosachasimon, changchilari 12—18 ta, ipchalari asosidan tutash. Mevasi shamol yordamida tarqalishga moslashgan, ipsimon o'simtalar bilan qoplangan yong'oq mevadir. Juzg'un cho'l o'simligi bo'lib, ularning mavjud 100 turidan 40 ga yaqini O'zbekistonda uchraydi. Juzg'unlar sistematik jihatdan ancha murakkab turkum, u hozirgi kunda mevalarining tuzilishiga ko'ra 4 seksiyaga bo'linadi (Q. Z. Zokirov, M.M. Nabiev). Respublikamizning janubiy hududlarida va Farg'ona vodiysining cho'llarida qora juzg'un (*C. aphyllum*), qizil juzg'un (*C. caput medusae*), to'rsimon juzg'un (*C. cancellatum*), farg'ona juzg'uni (*C. ferganense*), go'zal juzg'un (*C. elegans*), marg'ilon juzg'uni (*C. margelanicum*) kabilar ko'proq tarqalgan.

Toron (*Polygonum*) turkumi. Turlari poyalari tik, yer bag'irlab, ba'zan chirmashib o'suvchi o't yoki butachalardir. Gullari ikki jinsli, to'g'ri, barg qo'ltig'ida yoki poyaning uchidagi ro'vaksimon, shingilsimon to'pgulda yig'ilgan. Gulqo'rg'on bargchalari doirada 5 tadan bo'lib ko'rinadi, aslida spiral bo'lib joylashgan, chunki bu turkumda uchtalik tipidagi gulqo'rg'onlarning 5 talik tuzilishga o'tishi kuzatiladi. Changchilari 5—8 ta, urug'chisi 1 ta 2—3 mekachibargdan iborat. Mevasi gulqo'rg'on bilan o'ralgan yong'oqehadir. O'zbekistonda toronlarning 44 turi tarqalgan. Qizil tasma, qush tili (*P. avicularc*) poyasi yer bag'irlab, ba'zan tik o'sadigan, gullari oq, mayda, barg qo'ltig'idan chiqadigan, changchilari 5 ta, yong'oqehasi tuxumsimon o't. Hamma yerda,

ayniqsa kamsuv joylarda, yo'l chetlari, tashlandiq maydonchalarda o'sadi. Suv murchi, suv qalampiri (*P. hydropirer*) poyasi tik, silliq, qizg'ish, bir yillik o't. Zax yerlarda, buloqlar va tog' soylari bo'yida, botqoqlik hosil bo'lgan yerlarda o'sadi. Bargida achchiq ta'mi bor, dorivor o'simlik. Oshlovchi toron (*P. coriarium*) yo'g'on, baland bo'yli ko'p yillik o't. To'pguli yirik, guli oq. Toron Markaziy Osiyoning o'rta va baland tog'larining sernam yonbag'irlarida, doimiy qor turadigan yerlar atrofida (1400—3200 m) o'sadi. Uning ildizida 20% gacha tannidlar bo'lib, terini qayta ishlash sanoatida ishlatiladi.

Tuyasingren (*Atraphaxis*) turkumi: gullari shingilsimon to'pgulda, 2 jinsli, gulqo'rg'oni tojsimon, 5 bargchali, 2 ta sirtqisi pastga egilgan, ichki uchasi tik va mevaga qo'shilib o'sgan. Changchilari 6—8 ta. Mevasi yassi, dumaloq yoki uch qirrali silliq yong'oqcha. Juda sershox va tikanli butalar. O'zbekistonning cho'l, adir, tog'laridasingrenlarning 9 turi o'sadi. Murutbargli tuyasingren (*A. pyrifolia*) va Zarafshon tuyasingreni (*A. zeravschanica*) kabi turlari tog' yonbag'irlari, soy o'zanlarida ko'proq uchraydi.

Xulosa: Torondoshlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri deyarli barchasining yer usti qismlarida otquloq kislotasining kalsiyli tuzlari, yer osti qismlarida esa, oshlovchi moddalar (tannin)ning bo'lishidir. Ulardan madaniy o'simlik sifatida Grechixa (*Fagopyrum sagittatum*), sabzavot o'simligi sifatida Nordon otquloq yoki Shovul (*Rh. acetosa*), Qoradengiz rovochi (*Rh. raponticum*) kabi turlari ekiladi. So'nggi yillarda qisman oshlovchi toron ekilgan. Juzg'unlar ko'chuvchi qumlarni to'xtata oladigan, yoqilg'i sifatida ishlatiladigan, yog'ochidan ro'zg'or buyumlari yasaladigan o'simlik. Qamchingul (*P. orientale*) va yarim tuyasingrenlar (*Atraphaxis*) manzarali o'simliklar sifatida o'stiriladi. Torondoshlarning ayrim turlari, ba'zi otquloqlar, qushtili (qizil tasma) begona o'tlar hisoblanadi. Torondoshlar qazilma holda uchlamchi davr qoldiqlaridan topilgan. Barglari asosining pardasimon nay hosil qilishi, changchilarining gulqo'rg'on barglari qarshisida joylashganligi bilan tutdoshlar (*Moraceae*) oilasiga o'xshaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O' . Prator, L. Shamsullayeva, E. Sulaymonov, X. Axunov, K. Ibodov, V. Mahmudov Botanika (morfologiya, anatomiya, sistematika, geobotanika) - " Ta'lim nashriyoti" - T 2010
2. Burigin V.A, Jonguzarov F.X Botanika –T “ O’qituvchi “ 1997
3. Zokirov Q. Z , Jamolxonov X. A O'zbek botanika terminologiyasi masalalari - T. " Fan " 1966
4. Kursanov L.I , Komarnitskiy N.A , Meyer K. I , Razdorskiy V.F, Uranov A.A, Botanika 2 tom - T. O'zR, o'rta va oliy maktab davlat nashri., 1963
5. Prator O'. P. , Nabiyev M. M. O'zbekiston yuksak o'simliklarning zamonaviy tizimi va o'zbekcha nomlari. - T., 1995